

Зўр мунаққид юксак мақомдаги бадиий асарни таҳлил этар экан, таҳлил жараёни поёнига етганида том маънода ўзгача, мустақил бир асар дунёга келади. Бу асар янги оханг, теран мазмун, хассос овоз касб этарок таҳлил қилинмиш асар ҳаётига ёндош ўз ҳаётини бошлайди. Янгидан-янги маънавият, бадиият манзилларини ишғол этишга қиришади, замонлар, мақомлар ошади. Ўз овозли мунаққид, олий даражадаги адабий танқид шундай бўлади. Айни мақомдаги мунаққидлар, шукрлар бўлсинким, ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги майдонида ҳам йўқ эмас. Мақоламиз шундай мунаққид-олимлардан бири, жорий йилда муборак олтимиш ёшни қаршилаган Сувон Мели ҳақида.

Сувон Мелининг филология илмига дахлдорлиги расман тан олинганига ҳам йигирма олти йил бўлибди. Ростакан бир йигит умрига тенг вақт. Унинг 1985 йилда академик Матёқуб Қўшжонов раҳбарлигида химоя қилган номзодлик диссертацияси номланишиданок ўша давр ўзбек адабиётшунослиги учун янги талқин шакли қириб келганига далолат қилган. “Шеъринг матнда сўзнинг бадиий функцияси” – бундай оригинал муаммонинг қўйилиши, дарҳақиқат, 80-йиллар ўзбек адабиётшунослиги учун янгилик бўлган.

Илгари устоз адабиётшунослар ўртасида “яхши мавзу – ярим диссертация”, деган ҳикмат юрарди. Бу тўғри гап. Аммо яхши мавзунинг юқи ҳам бўлади. Яъни иш ва диссертантнинг мавзуга муносиблиги юқи.

Сувон Мели диссертациясидан ҳабардор мутахассислар бундай оғир юк айнан муносиб ҳаммол елкасига тушганини шак-шубҳасиз эътироф этадилар. Ишда асл шеърдаги матн ва сўз муносабати Қуёш ва унинг атрофида айланаётган сайёралар аро самовий муносабат сингари аниқ системага асосланиши, бу система моҳиятини билиш учун, аввало, ундаги ҳаракат ритмини, шу ритм марказида туриб, бутун шеърни нурлантираётган “қалит сўз”ни англаш, белгилаш лозимлиги илмий асосланган. Қуёш атрофидаги ҳар бир сайёра қанчалар аниқ вазифа ила вазифалантирилган ва уни заррача бўлсин самовий қонуниятга ҳилоф этмай бажараётган бўлса, шеър матнидаги ҳар бир сўз мана шундай рутбага эгаллиги Худо берган истеъдод соҳиблари, ўзбекнинг уч уч йирик шоири Г.Гулум, Х.Олимжон, А.Ориповлар асарлари таҳлили жараёнида далилланган. Келинг, гапимиз қуруқ бўлмасин учун, диссертация ҳулосаларидан бир-икки жумла келтириб ўтайлик: “Сўзнинг бадиий функциясини матндан айри ҳолда тадқиқ этиш мумкин эмас... Бадиий жихатдан юксак шеърда ҳар бир сўз бошқа сўзлар билан мазмунан яқтан яшайди. Сўзнинг бадиий функцияси ва мазмун юқи аро узвий алоқадорлик мавжуд...” (Диссертация – 142-саҳифа). Бундай аниқ ҳулосалар ўз даври, ҳатто бугун учун ҳам янги, шубҳасиз, шеър назариясини бойитадига даражада салмоқли. Аммо дастлаб эшитган қулоққа улар гўё ҳуқм қаби янграйди. Уни бирдан тушуниш, маъносига етиш, дафъатан мураккаб туюлади. Зеро, ўз мавзусини юракдан ҳис қилган олим шу охангдаги ҳулосага ўзини ҳақли деб ҳисоблайди ва сўзсиз ҳақлиқи, унга қўшилмаслик инсофдан бўлмайди. Хуллас, мана шундай залворли, қолаверса, ўқтам овоз Сувон Мели ижодининг моҳиятини белгилайди.

Сувон Мели майда гапларни ёқтирмайди. Эҳрақча сўз айтишни яхши қўради. Ҳар қандай дипломатлик, сергаплиқдан бир қатра ҳақиқатни афзал билади. Шу боис унинг адабий жараёнга оид асарларида илмийлик ва поэзиянинг уйғун оханги етакчилик қилади.

Мен бу овозни 90-йилларнинг бошларида қашф этганман. Аниқроғи, олимнинг овози анча олдинроқ янграй бошлаган бўлса ҳам, менинг илк бор Сувон Мели асарлари билан

танишим шу йилларга тўғри келган. Бу овозни кашф этиш бирхиллик, сохта салобат, сунъий жимжимадорликка бой бўлган бу давр адабиётшунослиги фониди мен учун у қадар катта кийинчилик тугдирмаган. Бу овознинг бошқача, ўзига хос эканини биринчи учрашувдаёқ англаганман ва унинг мухлисига айланганман. Кейинчалик олим билан танишиб, суҳбатда бўлгач, овоз ва унинг соҳиби, услуб ва мунаққид табиатидаги мосликдан кўнглим тўлган. Ўшандаёқ бу ноёб ходиса ҳақида бир нарса ёзишни дилимга тугганман. Шу боисмикан, мақола учун сарлавха танлашда “Сувон Мели” деган вариантдан намага ўта олмадим. Зотан, асл ходиса фақат ўзига тенг, уни ўз номи билан аталмас экан, адолат мезони бузилади.

Сувон Мели олтишга чиқкани, бир нечта китобга етадиган мақолалари, алоҳида тадқиқотлари борлигига қарамасдан, ўз номидан биронта китоб чиқармаган. Очиги буни қандай изохлашга ожизман. Ўйлаб қоламан: Олим бу билан қай томонга ишора қилмоқда экан? Нима бу? Илму маърифатга чексиз ҳурматми? Қамтарликми? Ёки илм ахлини инсофга қорлашми?

Илло, Сувон Мелининг ҳар бир мақоласи бир китобга татийди. “Бой ила хизматчи” ёки тикланган нусха муаммоси”, “Ўғригина боланинг иззати ёхуд меҳр сеҳри”, “Ҳазиллашманг даҳо билан ёхуд қим ҳақ – Фитрат ёки Навоий?”, “Асл адабиёт – эзгуликка хизмат” сингари адабий-танқидий мақолаларнинг ҳар бири айни мезонга жавоб бера олади. Уларда асл мунаққидга хос жангаворлик, қучмал фикрлар, адабиётдан йироқ қарашларни яққам-яққам олишувга даъватлаш руҳи, илмий-адабий қамровдорлик, назарий-эстетик концепция бор. Энг муҳими, Сувон Мели шеър оҳангини, унинг мойси бўлган “қалит сўз”ни беҳато топганидек, роман қисса ёки ҳикоянинг ҳам, трөгедия, драма ёхуд комедиянинг ҳам хос оҳангини топади. Топмаса ёзмайди. Мисол тариқасида “Ўғригина боланинг иззати ёхуд меҳр сеҳри” мақоласидаги топилгани олайлик. Бунда муаллиф илк жумладанок янги ва муҳим концепцияни ўртага ташлайди. “Менинг ўғригина болам”да ҳикоячи иккиланган: бири ўн уч-ўн тўрт яшар бола, иккинчиси шу боланинг олтишдан ошган палласи. Асар “воқеий” деб қўйилганини эътиборга олсак, ҳар икки ҳикоячи муаллифнинг ўзи, яъни Гафур Гулом. Вақт бекатларида галма-гал пайтда турган ҳикоячи – муаллиф” (Ўзбек адабий танқиди. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Қаримов.-Т., 2011, 366-саҳифа). Ушбу оригинал концепция бевосита ҳикоянинг ичидан, ундаги ритм структурасини англаб, кашф этароқ, олиб чиқилган. Мақола давомидида ўзбек табиатидаги шафқат (қампирнинг нутқи таҳлили орқали), давр воқелиги (“ўғригина бола” нутқи таҳлили орқали), ўзбекка хос мардлик, бағрикенглик (қампир, “ўғригина бола”, ҳикоянавис бола нутқи таҳлили орқали) “меҳр сеҳри” деган ягона бадиий фонга уюштириб қўрсатилади. Ҳикоя структурасида икки ҳикоячи бор, деган фикр эса асар бадиий оламидан ташқаридаги, муаллиф шахсияти билан боғлиқ сирлар тугунини ечиш орқали кенг ижтимоий-эстетик қўлам қасб этади. Бир сўз билан айтганда, “Менинг ўғригина болам” ҳикояси нуқтадон мунаққид таҳлили боис бир йўла учта – бадиий, биографик, ҳаётий қатламда янгидан ҳаракат бошлайди.

Бизнинг бундай фикрларимизга академик талаблар билан танглайи қўтарилган баъзи “мутафаккирлар”: “бу мақолалар академизмдан йироқ-қу!” дея эътироз қилсалар ҳам эҳтимол. Аммо бундай эътирозга “ЎзАС”да босилган биргина мақола – “Ҳазиллашманг даҳо билан ёхуд қим ҳақ – Фитрат ёки Навоий?”нинг ўзиёқ муносиб жавоб бўла олади. Академизм нима ўзи? Долзарб, янги, илмий жиҳатдан бақувват муаммо қўйиш ва уни ҳал этишми? Агар шундай бўлса, бу мўъжаз мақолада илмийгина эмас, балки бадиий-фалсафий муаммо қўтарилган. Тасаввуф таълимотининг ўзаги жонон, ишқ ва

жон тушунчаларига бирбутун система сифатида каралган. Ўртага ташланган илмий концепция Навоий хазратларидан келтирилмиш рад этиб бўлмас далиллар миолида асосланган. Ёки академизм дегани машхур илмий карашлар билан мунозарага киришмокми? Унда маколанинг биринчи кисмида Шекспирнинг “Кирол Лир” асаридаги Масхара образи функциясига доир гарб ва рус олимларининг фикрларига соф илмий раддия билдирилганига нима деймиз? Ёхуд академизм дейилганда жахонинг машхур алломалари карашларини муайян масала нуктаи назаридан илмий-назарий талкин килиш тушуниладими? Маколада бунга хам жавоб бор. Хусусан, унда Афлотун, Ибн Сино, Хегель, Добролюбов, Аникист сингри файласуфлару адабиётшуносларнинг карашларига жиддий муносабат, уларнинг илмий-назарий талкини акс этган. Хатто “Куръони карим”, “Хадиси шариф”дек мўътабар манбаларга таянилган. Эхтимол, кимларнингдир назарида академизм жимжимадор услубда намоён бўлиши лозимдир. Аммо, бизнингча, ундай эмас. Балки, соф академик услуб – у оркали ифодаланган мазмун, теран илмий муаммонинг муносиб ечимидир. “Хазиллашманг дахо билан...” эса айни шундай асар.

Сувон Мели факат мунаккид, адабий жараённинг теран тадқиқотчисигина эмас, бугуннинг етук назариётчи олими хамдир. Унинг трагизм ва трагедия жанри хусусидаги “Лирик фожелик”, “Комик катарсис”, “Найнинг ноласи – кимнинг ноласи?”, “Кўнгил сўнгги бекат ёхуд зукко мезбон” каби тадқиқотлари аник назарий муаммонинг миллийлик ва индивидуал талкин уйғунлигида назарий талкин этиши билан улкан кимматга эга. Айникса, бадиий талкиннинг энг мураккаб шакли, кулги ва фожиа уйғунлиги, унинг “катарсис” – изтиробга солиб поклаш – функциясига доир “Комик катарсис” тадқиқоти ўзбек адабиётшунослигида янгилик дейишга арзийди. Олимнинг Структур тахлил ва “янги танкид” назариясига доир тадқиқотлари унинг жахон стандартида фикрлашига далил бўлади. Навоий ва Данте, Шекспир ва Кодирий асарларининг киёсий-типологик тадқиқи, Пушкин шеърлари тахлили гениал ижодкор макоми ва бу макомнинг хатто хаёлот чегараларидан-да юксак бўлишини англашимизга хизмат килади.

Бизнингча, ўтмишда колган бир неча йиллар ўзбек адабиётшунослиги тарихида йўлсизлик, довдираш даври ўларок мухрланади. Марксча йўлни хато эканини дафъатан “англаб” колган адабиётшуносларимиз бу йиллари бирйўла иккита бедаво дардга чалиндилар. Бунинг биринчиси, рус олими Михаил Бахтиннинг Федор Достоевский романлари асосида чиқарган “полифоник роман” концепцияси бўлса, иккинчиси, модернизм касалидир. Дастлаб йўлсиз колган олимларимиз барча бадиий асарларимизда, хаттоки хазрат Навоий газалиётида хам, полифония ходисасини “кашф” эта бошладилар. Анча вақт полифония йўлларида сарсон кезиб чарчашгач эса, уларга модернизм дарди юкди. Шу тарика модернизмни идеал адабиёт намунаси сифатида талкин этиш бошланди. Ўзбекнинг яхши асари борки, хижолатсиз модернга такаш расм бўлди. Мезон аник, модернизмга алоқадорлиги “исбот” этилса бас, бундай асарнинг макоми тайин – Жамолунгма чўккиси.

Худди шу жараёнда Сувон Мели “Асл адабиёт – эзгуликка хизмат” ва шу мазмундаги бир нечта маколалар ёзди, модернизмнинг асл киёфаси хакида сўз очди. (Албатта, бундай кескин фикрлари сабаб ўзига етгунча ижодий ракиблар хам орттирди.)

Модернизм(модерн, янги адабиётни эмас!)нинг “минг йиллик ўзбек маънавиятига зид, гайримиллий, зарарли мафкура эканини” ўз овози, шахсий ташаббуси, билими ва истеъдоди билан исбот этди. Бунда на шухратпарастлик, на авангард бўлишга даъво, на чираниш, на зўрма-зўракилик бор эди. Бу овоз Навоийнинг, Машрабнинг, Фуркат ва

Кодирининг овози ила хамоханг эди.

Менимча, Сувон Мели эътикоди билан аждодларимиз солим иймони аро кўринмас бир ришта бор. Бу ришта олим шахсияти ва фаолиятининг икки киррасини умумлаштиради: миллат ва адабиёт. Шунга кўра Сувон Мелини, хар кандай баландпарвоз сўзлардан кечиб, фидойи олим, миллатимизнинг бугунги кундаги чин зиёлиси десак, тўгри гапни айтган бўламиз.

Сувон Мели ўзининг “Миллат кўзгуси” номли маколasiда ўтган аср адабиёти ва ундаги сустрлашув, майдалашув жараёнларини тахлил килар экан, шундай ёзади: “XXI аср бошида шу кичрайиш тамойилини буза оламизми? Худди XX аср аввалида бўлганидек, чинакам катта истеъдодларни ижод майдонига чиқара оламизми? Масала хам, муаммо хам шунда.” Унинг чин миллатсевар, асл олим эканини акс эттирган бу ташвишли сўзлар каршисида бир таскин бор – Сувон Мели сингари фарзандлари бўлган миллат адабиёт дунёсига “чинакам катта истеъдодларини” бера олади. Бунга шабха йўк.

Узок ЖЎРАКУЛОВ

Тошкент, 2011 йил 22 ноябрь